


|   |   |  |   |
|---|---|--|---|
|  | <p>Списание ЕПОХИ<br/>Издание на Историческия факултет на<br/>ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS]<br/>Edition of the Department of History of<br/>“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p> |  | <p>Том / Volume XXXI (2024).<br/>Книжка / Issue 1</p> |
|---|---|--|---|

DOI: 10.54664/XMSN1274

## ПРИЛАГАНЕ И СПАЗВАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНОТО ПРАВО В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912–1913)

Костадин ИВАНОВ \*

### APPLICATION AND OBSERVANCE OF INTERNATIONAL LAW IN THE BALKAN WARS (1912–1913)

Kostadin IVANOV

**Abstract:** *The article analyzes the application and observance of international law in the two Balkan wars. In the context of the issues under consideration, attention is drawn to the nature and importance of international arbitration, to the observance of the Second Hague Convention (1899) by belligerent states, and to some neglected geopolitical issues. Documentary sources from Bulgarian archives, published documents and current historical and legal research were used to write the article.*

**Keywords:** *arbitration; Balkan wars; international law.*

Балканските войни представляват преломно събитие в новата българска история, което привлича нестихващ изследователски интерес. В резултат на усилията на редица съвременни български автори е създадена значителна библиография, която има солидна научна стойност и важно познавателно значение. Нейните безспорни достойнства биха се увеличили при отстраняване на неизбежните пропуски и неточности, и поставяне на научния анализ в по-широк контекст. Подобна цел е постижима с концентриране на изследователските усилия върху проблема с прилагането и спазването на международното право в Балканските войни, който е разгледан бегло и едностранчиво в българската историческа литература.

Международните договори подписани във връзка с двете балкански войни са предмет на изследване от Георги Марков. Авторът разглежда детайлно договорите в политико-военен и дипломатически аспект, но отделя малко място на правния анализ. Той основателно отбелязва, че император Николай II не е „безпристрастен“ и изборът му за арбитър, който да определи македонската граница между България и Сърбия е „несполучлив“, поради неговата обвързаност със „сръбските управляващи кръгове“ и ширещите се в двора му „сърбофилски чувства“ [Марков, Г. 2012, с. 58, 76]. Някои тези на Г. Марков се базират върху съвременното международно право, а не върху действащите международноправни норми към 1913 г. [Марков, Г. 2017, с. 266]. Договорите подписани между участниците в Балканските войни са източници на тогавашното международно право и подлежат на правно регулиране от него.

\* Костадин Иванов – доктор по история; независим изследовател; България; @k\_grudev@abv.bg

От политическа гледна точка анализират договорите от 1912–1913 г. Анастас Тотев и Габриела Владимирова. Авторите отбелязват, че цар Фердинанд I и българското правителство проявили „голямо и непростимо доверие“ към император Николай II с наивната вяра, че той „действително ще изпълни поетите от него задължения за арбитраж“ [Тотев, А., Владимирова, Г. 2000, с. 14]. Правният анализ би потвърдил правотата на тази констатация и би очертал сблъсъка между арбитражните правомощия на руския император и геополитическите интереси на Русия.

Редица международноправни въпроси в договорите сключени преди и след Балканските войни са коментирани от Сава Пенков. Авторът обръща внимание на един факт, който е пренебрегван от българската историография, а именно, че договорът между Сърбия и Гърция от 19 май 1913 г. противоречи на съюзническите споразумения с България и на Лондонския мирен договор от 17 май 1913 г. [Пенков, С. 1992, с. 202]. Извършеното нарушение от българските „съюзници“ поражда значими международноправни последици.

Настоящата статия поставя във фокуса на изследователския интерес коментара на арбитражните клаузи в международните договори подписани между участниците Балканските войни и изпълнението на Хагските конвенции от воюващите държави. В контекста на проучваната тема е отделено внимание на някои пренебрегвани геополитически проблеми.

\* \* \*

С посредничеството на Руската империя, на 29 февруари 1912 г. Царство България и Кралство Сърбия сключват секретен „Договор за приятелство и съюз“, който полага основите на Балканския съюз и открива пътя към война с Османската империя. Договорът е подписан от министър-председателите на двете държави Иван Е. Гешов и Милован Милованович [История на българите..., 1996, с. 12], но е ратифициран (утвърден) и придобива окончателна обвързваща сила с подписите на компетентните органи на държавна власт цар Фердинанд I и крал Петър I. Съставна част от договора е двустранната военна конвенция, която е подписана на 29 април 1912 г. от премиерите Ив. Е. Гешов и Милован Милованович, българския военен министър ген. Никифор Никифоров и началника на генералния щаб на сръбската армия ген. Радомир Путник [История на българите..., 1996, с. 16]. Конвенцията е утвърдена от владетелите на двете държави и влиза в сила от деня на нейното подписване. Въз основа на нея са сключени две българо-сръбски генералщабни споразумения на 19 юни и 15 септември 1912 г.

В съюзническия договор е включено „Тайно приложение“, в което България и Сърбия разделят помежду си балканските владения на султана. В чл. 2 Сърбия признава българските аспирации към земите на изток от Родопите и р. Струма, а България приема сръбските претенции за териториално разширение на север и запад от Шар планина. Съюзниците възнамеряват да постигнат териториалните си цели посредством война, която тогавашното международно право счита за законно средство за разрешаване на международни спорове и защита на правата и интересите на суверенните държави [Генов, Г. 2000, с. 57].

В чл. 2 от „Тайното приложение“ е договорена формулата за разрешаване на македонския въпрос: при провал на преговорите за сформирание на автономна Македония, България и Сърбия се споразумяват за разделяне на областта чрез арбитраж на едноличен арбитър в лицето на руския император Николай II. Сърбия поема задължение „да не дири нищо отвъд“ линията Крива Паланка - Охридското езеро, а България се съгласява да признае тази линия като българо-сръбска граница, ако руският владетел я потвърди в арбитражното си решение.

Заклучителната част на чл. 2 маркира наличието на спор между България и Сърбия за територията от Вардарска Македония простираща се на север и запад от линията Крива Паланка – Охридското езеро. Спорът подлежи на разрешаване в рамките на арбитражната процедура, която е оправомощен да проведе император Николай II. Съюзниците се договарят „да приемат като окончателна граница оная линия, която Н. И. В. Руския цар в гореозначените граници би намерил, че най-отговаря на правата и интересите на двете страни“ [ЩДА, ф. 313К, оп. 1, а.е.

2236, л. 6–7]. Това договорно положение разкрива важни реквизити на бъдещето арбитражно решение, които имат задължителен характер за България и Сърбия - окончателност, недопустимост на преразглеждането му и безусловност на неговото изпълнение. Император Николай II получава правомощия да прокара българо-сръбската граница по линията Крива Паланка - Охридското езеро или по линия в Северозападна Вардарска Македония (Скопско, Кумановско, Тетовско, Гостиварско, Дебърско, Кичевско и Стружко). Всяко негово арбитражно решение за дележ извън една от двете гранични линии би било нищожно, т.е. непораждащо правни последици.

В чл. 2 от „Тайното приложение“ България и Сърбия се договарят за въвеждане на „задружна власт (condominium)“ във „всички териториални придобивки“, която подлежи на прекратяване незабавно или в срок до 3 месеца „след като мирът бъде възстановен“ [ЩДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2236, л. 6]. Правно-логическото тълкуване на този текст формира обосновано твърдение, че арбитражът на руския император може да се проведе в рамките на тримесечен срок след подписването на мирния договор с Османската империя, който ще прекрати положението на война.

Недостатък на българо-сръбските договорености е липсата на арбитражен договор – т. нар. компромис, какъвто страните обичайно изготвят при споразумение за арбитраж. В неговото съдържание влиза конкретизирането на предмета на спора, определянето на типа арбитражна юрисдикция и уреждането на процедурните въпроси. България и Сърбия избират опростен вариант на арбитраж, включвайки арбитражни клаузи в „Тайното приложение“. Член 2 предвижда специална компетентност на руския император и учредява едноличен арбитражен съд на Николай II за разделянето на Македония, а чл. 4 дава обща компетентност на руски държавни органи – императора и правителството да учредят отделен арбитражен съд в състав определен от тях за разрешаване на спорове възникнали при тълкуването или изпълнението на договора, „Тайното приложение“ и военната конвенция [Международни актове и договори..., 1958, с. 319]. Пропуск в съюзническите съглашения дава право на арбитражните юрисдикции да изготвят процедурните правила за своето функциониране и да определят сроковете в арбитражното дело. Съгласието на император Николай II да упражни компетентността си на арбитър е материализирано в българо-руски междуправителствен протокол от 22 февруари 1912 г. [Стателова, Е., Грънчаров, С. 1999, с. 256].

Основното предназначение на руския арбитраж е да разреши българо-сръбския териториален спор в Северозападна Вардарска Македония след евентуална победоносна война против Османската империя и да прокара новата македонска граница между България и Сърбия. Успешното провеждане на арбитража е залог за предотвратяване на българо-сръбска война, каквато би могла да избухне при ескалация на спора за разделянето на Македония. Като алтернатива на съдопроизводството, международният арбитраж съдържа необходимия инструментариум за постигане на тези цели. Правната му същност се изразява в мирното разрешаване на предстоящ или възникнал международен спор, най-често за територии, нарушаване на неутралитет или обезщетение за вреди [Драгиев, А. 2012, с. 29] от трета неутрална страна – арбитражен съд. Решението по делото се изготвя въз основа на подписания арбитражен договор, прилагането на нормите на международното право, съществуващата арбитражна практика и т.н. Арбитражното решение е окончателно и задължително за спорещите страни. От началото на XIX в. до 1914 г. чрез арбитраж са разгледани и решени над 200 междудържавни спора [Съвременен международно правораздаване, 2011, с. 18], вкл. редица териториални и гранични спорове.

Ролята на арбитър в българо-сръбския договор е поверена на монарх. Неговата арбитражна компетентност е инкорпорирана в Първата Хагска конвенция за мирно уреждане на международните спорове (1899 г.), която е ратифицирана изцяло от България и с резерви от Сърбия в частта ѝ за добрите услуги и посредничеството [The Hague conventions..., 1915, р. 81, 83, 230, 232–233]. Цар Фердинанд I, премиерът Ив. Е. Гешов и неколцина министри от русофилското коалиционно правителство на народняци и прогресивно-либерали предлагат руския са-

модържец да арбитражира разделянето на Македония още в началото на преговорите със Сърбия поставено през септември 1911 г. [Стателова, Е., Грънчаров, С. 1999, с. 252]. Отговорните български фактори определят избора на император Николай II за арбитър като водещо условие за подписване на българо-сръбския договор. Позицията им е базирана върху политически, а не международноправни аргументи. Царят и русофилският кабинет считат, че посредством Русия могат не само да разрешат териториалния спор със Сърбия, но и да неутрализират евентуално военно нападение от Румъния и да прокарат непопулярната политика за дележ на Македония [Марков, Г. 1992, с. 25]. Решението им да заложат на едноличен руски арбитър противоречи на същността на международния арбитраж. Император Николай II не е неутрален, обективен и безпристрастен в българо-сръбския териториален спор в Македония. Като държавен глава на Русия, той е пряк участник в реализацията на актуалната руска стратегия за дележ на Македония между България, Сърбия и Гърция по геополитическа целесъобразност. Русия отрича етнодемографската доминация на македонските българи и открито подпомага сръбската асимилаторска и завоевателна политика към Македония.

Руският самодържец е заинтересован от изхода на българо-сръбския териториален спор и съгласно арбитражните правила е трябвало да откаже [Голубев, Н. 1903, с. 51] отправеното му предложение да арбитражира разделянето на Македония. Неговото поведение разкрива намерението на Русия да използва арбитража като средство за реализация на своите геополитически цели насочени към трансформиране на Балканите в регион на руско влияние и контрол, съставен от „малки“ държави, които обслужват руските интереси и укрепват руската система за сигурност. Още през 1877–1878 г. Русия подписва споразумения с Австро-Унгария и Великобритания, които изключват създаването на „голяма държава“ на Балканския полуостров [Международни актове и договори..., 1958, с. 136–140; Сборник договоров России..., 1952, с. 177], в т.ч. на „голяма“ България.

Арбитражният съд на монарх крие рискове от потенциално пристрастие към една от страните. Неговото основно предимство пред останалите типове арбитраж е бързината при решаване на спора [Пак там, с. 61]. Въпреки че короновани особи продължават да арбитражират териториални спорове в началото на XX в. [Драгиев, А. 2021, с. 48], използването на едноличен арбитражен съд на държавен глава започва трайно да намалява. В края на XIX в. териториалните спорове се разрешават предимно от колегиални арбитражни състави и смесени комисии [Vidmar, S. 2002, p. 92].

Алтернативен вариант на арбитража на владетел се появява още в края на XVIII в. В чл. 5 от Договора за приятелство, търговия и мореплаване между САЩ и Великобритания, подписан на 19 ноември 1794 г. се предвижда създаването на тричленна смесена комисия, която да прокара границата между САЩ и Канада (британска колония) по р. Сен Кроа. През 1796 г. крал Джордж III назначава британския член на комисията, а президентът Джордж Вашингтон – представителя на САЩ. Двамата арбитри избират трети член на арбитражната комисия [Lillich, R. 1963, p. 266], която разрешава казуса и приключва своята работа на 25 октомври 1798 г.

Преломен момент в развитието на международния арбитраж е изборът на арбитражен състав в известното дело „Алабама“ (1872 г.). Неговият предмет е спор за нарушен неутралитет от Великобритания в американската гражданска война (1861–1865). За разрешаване на спора помежду им, САЩ и Великобритания назначават петчленна смесена комисия (колегиален арбитражен съд) от по един американски и британски арбитър и трима арбитри от неутрални страни – по един от Италия, Швейцария и Бразилия [Balch, T. 1900, p. 117]. Решението по делото е постановено с гласовете на мнозинството от арбитрите. Успешното провеждане на арбитража сваля политическото напрежение между Вашингтон и Лондон и допринася за трайно подобряване на американско-британските отношения.

В „Тайното приложение“ не е включена клауза за компенсаторен арбитражен механизъм по подобие на тайния българо-сръбски договор от 1904 г., който определя Постоянния арбитражен съд /ПАС/ в холандския град Хага като алтернатива на сръбското предложение за арбитър



– руският император. Договорът предвижда при отказ на Николай II да упражни правомощията на арбитър, арбитражът при евентуален спор да се проведе в арбитражната юрисдикция в Хага в съответствие с процедурните правила на Първата Хагска конвенция [Генов, Г. 2003, с. 422].

При арбитражно дело в ПАС, спорещите страни имат право да определят един общ арбитър или всяка от тях да назначи по двама арбитри – по един от националните арбитражни групи в ПАС на спорещите държави и по един от арбитражните групи на държави неучастващи в спора. Четиримата арбитри избират от арбитражната група на държава неутрална в спора пети член на арбитражния състав, т.нар. суперарбитър, който изпълнява функциите на председател на арбитражния съд [**The Hague peace conferences...**, 1909, pp. 93, 99]. ПАС започва да функционира през 1900 г., а първият решен от него спор е между САЩ и Мексико през 1902 г. [Драгиев, А. 2012, с. 48].

Съюзниците пренебрегват международната арбитражна практика и не договорят солидни гаранции за изпълнение на териториалните клаузи на българо-сръбския договор. С избора на пристрастния руски император за арбитър е широко отворена вратата пред Русия за намеса в българо-сръбските отношения и прокарване на руските геополитически интереси. Във време на липса на кодифицирано международно право и стабилни правни гаранции за спазване на междудържавните договори, арбитражът с неговите политически проекции създава предпоставки за неизпълнение на териториалните договорености от Сърбия и крие заплахата от българо-сръбска война.

На 16 май 1912 г. министър-председателят Ив. Е. Гешов и гръцкият пълномощен министър в София Деметриос Панас подписват съюзнически „отбранителен“ договор между България и Кралство Гърция [**История на българите в документи**, 1996, с. 17], който е утвърден от монарсите на двете държави – цар Фердинанд I и крал Георгиос I [Марков, Г. 1992, с. 42]. Част от договора е двустранната военна конвенция, която е подписана на 22 септември 1912 г. от Ив. Е. Гешов, ген. Ив. Фичев, Д. Панас и кап. Йоанис Метаксас, и влиза незабавно в действие [**История на българите в документи**, 1996, с. 19]. В договора липсват членове за териториално разграничение в Македония, което предопределя отсъствието на клаузи за арбитраж или медиация (посредничество). В хода на българо-гръцките преговори не е постигнато споразумение за разделянето на Егейска (Южна) Македония [Гешов, И. 2008, с. 267–268]. Разногласията остават и предвещават бъдещи проблеми. При победа на съюзниците над Османската империя опасността от избухване на българо-гръцка война е реална, защото Гърция няма да приеме българо-сръбските териториални договорености, които я изключват от македонската делба и предоставят Егейска Македония на България. Допълнително напрежение ще нагнети предвидимият отказ на Гърция да се съобрази с арбитражното решение на руския император, което е задължително единствено за България и Сърбия.

На 15 август 1912 г. е постигнато съюзническо споразумение между България и Кралство Черна гора в устна форма, която е допустима от международното право. С поредното двустранно споразумение, каквото сключват помежду си Сърбия и Черна гора, изграждането на Балканския съюз придобива завършен вид.

На 17 септември 1912 г. балканските съюзници пристъпват към мобилизация на въоръжените си сили. България призовава под знамената 487 000 войници, Сърбия – 175 000, Гърция – около 90 000 и Черна гора – между 30 и 40 000 бойци [Димитров, С., Манчев, К. 1999, с. 330–331]. С големи трудности Турция мобилизира 400 000 войници, голяма част от които разполага на тракийския фронт [Димитров, С., Манчев, К. 1999, с. 331–332]. На 5 октомври 1912 г. Балканският съюз обявява война на Османската империя. След многомесечни тежки и кръвопролитни боеве българската армия сломява османската съпротива и освобождава обширни територии населени с многобройно българско население – Южна Тракия, Пиринска Македония и източните части на Вардарска и Егейска Македония. В рамките на един месец, българските съюзници, при голямо числено надмощие разгромяват малобройните и слабо боспособни турски сухопътни сили на македонския фронт. Сърбия бързо развива настъплението си в Косово, Санджак, Северна Албания и Вардарска Македония, а Гърция предприема

успешна офанзива в Южна Македония и води победоносни боеве с османския флот в Егейско море.

В Първата балканска война са извършени редица нарушения на норми на международното право. Съюзниците погават разпоредби на Раздел III от Втората Хагска конвенция за законите и обичаите на сухопътната война (1899 г.), която е ратифицирана от всички воюващи държави [Garner, J. 1920, p. 19; **The Hague conventions...**, 1915, pp. 230–232] и е придобила задължителна сила за тях. Страните-членки на Балканския съюз разполагат с ограничени права на „администратор и ползвател“ (чл. 55) и могат да установят временна военна власт (чл. 42) [**The Hague peace conferences...**, 1909, pp. 135, 139] в окупираните османски територии до сключването на мирен договор [Владимиров, И. 2005, с. 479]. България учредява Тракийско военно губернаторство, но и Временно управление по гражданското ведомство в Тракия. Областта е разделена на Лозенградски, Родоски и Дедеагачки окръзи. На 15 декември 1912 г. е сформирано Македонско военно губернаторство. Териториите в Македония, намиращи се под български военен контрол са включени в Драмски, Серски, Щипски и Солунски /Кукушки/ окръзи [Трифонов, С. 2000, с. 127–130]. С наредба от 15 октомври 1912 г. сръбското правителство образува в окупираната част от Вардарска Македония четири окръга - Кумановски, Скопски, Тетовски и Дебърски като в първите два от тях, в нарушение на договора с България влизат територии на юг и изток от линията Крива Паланка – Охридското езеро [**Македония: История и политическа съдба**, 1998, с. 22–23]. Идентични нарушения допускат Гърция и Черна гора. Съюзниците разглеждат военната окупация не като правен институт, а като средство за придобиване на територии.

Воюващите държави не спазват и останалите разпоредби на Втората Хагска конвенция. В анализите на двете балкански войни присъстват убийства на военнопленници и парламентарии, употреба на забранени мунции, бомбардировки на незащитени населени места [**Другите Балкански войни**, 1995, с. 135, 201–215], насилия и грабежи над населението в окупираните територии, чиито живот, чест, частна собственост и религиозни убеждения се ползват с международноправна закрила. Особено драстични и целенасочени нарушения извършват Сърбия и Гърция. В пълно противоречие с чл. 4, чл. 23 и чл. 46 [**The Hague conventions and declarations...**, 1915, pp. 108, 116, 123] сръбските и гръцките войски убиват турски военнопленници, мирни турци и албанци, ръководни дейци на ВМОРО и изявени македонски българи. Османската империя също не спазва конвенцията. В разрез с чл. 25 османският военен флот бомбардира българските черноморски градове Каварна (8 октомври 1912 г.) и Бургас (18 октомври 1912 г.), които нямат изградени отбранителни съоръжения и не разполагат с брегова артилерия. Едно от прегрешенията на българските власти е насилствената християнизация на българоезични мюсюлмани в Родопите, Западна Тракия и Източна Македония в края на 1912 – първата половина на 1913 г. [Стоянова, П. 2006, с. 2]. За воденето на война без правила допринася един съществен пропуск във Втората Хагска конвенция, която, за разлика от Четвъртата Хагска конвенция (1907 г.) не предвижда отговорност на държави и военни лица, нарушили нейните разпоредби (по това време терминът военно престъпление не е нормативно определен).

В хода на Първата балканска война са сключени две споразумения за временно прекратяване на огъня. На 20 ноември 1912 г. е подписано примирие между България, Сърбия и Черна гора, от една страна и Османската империя, от друга страна. На 31 март 1913 г. е постигнато ново българо-турско примирие, което е сключено в устна форма. Като международни договори, примирията спират военните действия и осигуряват преходен период за договаряне на окончателния мир или за продължаване на войната.

С посредничеството на Антантата и Централните сили, на 17 май 1913 г. победителите от Балканския съюз и Османската империя подписват Лондонския мирен договор, с който приключва Първата балканска война. Според член 2 от него султан Мехмед V отстъпва на съюзниците „всички територии на своята империя върху европейския континент на запад от линията Енос на Егейско море до Мидия на Черно море, с изключение на Албания“. Договорът

подлежи на ратификация (българската конституция изисква юридическият акт за утвърждаване на мирен договор да се приеме от Народното събрание) и трябва да влезе в сила от момента на депозиране на ратификационните книжа от подписалите го страни, което е предвидено да се извърши в Лондон „по възможност в най-кратък срок“ [**Международни актове и договори**, 1958, с. 327].

Поради наличието на българо-сръбски териториални и арбитражни договорености и дълбоки различия между България и Гърция за разделянето на Егейска Македония, договорот не определя новите държавни граници на Балканите. Неговият половинчат характер води до засилване на съюзническите спорове за дележа на Македония и прегрупиране на силите в Балканския съюз. Сърбия и Гърция отхвърлят принципа за национално самоопределение на македонските етноси. Двете държави обвързват очертаването на новите граници с ефективната окупация на територии в Македония и запазването на балканското политическо равновесие [**Пенков, С.** 1992, с. 211]. България настоява за изпълнение на съюзническите договори и отчитане на нейния водещ принос в разгрома на Османската империя.

Сблъсъкът между политическите концепции на освободителната и завоевателната война води до неизпълнение на съюзническите договори от Сърбия и Гърция. В нарушение на чл. 2 от „Тайното приложение“ Сърбия предявява претенции към окупираните от нея територии във Вардарска Македония южно и източно от линията Крива Паланка - Охридското езеро. Официален Белград оправдава неправомерните си искания с една обичайна клауза в международното право - *rebus sic stantibus* [**Другите Балкански войни**, 1995, с. 194], която се прилага за ревизиране или прекратяване на договори (най-вече на договори сключени за неопределено време [**Генов, Г.** 2012, с. 150], какъвто българо-сръбският не е) при наличие на коренна промяна в обстоятелствата свързани с тяхното изпълнение. Част от сръбския „правен“ инструментариум е превратното тълкуване на подписаните българо-сръбски съглашения. Член 7 от генералщабното споразумение от 19 юни 1912 г. предвижда пренасочване на съюзнически войски в зависимост от военната необходимост на македонския и тракийския фронт [**Международни актове и договори**, 1958, с. 323], но правителството на Никола Пашич застава на позицията, че Сърбия „не е имала никакви задължения за Маришкия военен театър“ [**История на българите в документи**, 1996, с. 179] и сръбски части без „правно основание“ подпомогнали българската армия при обсадата на гр. Одрин. В завързалия се спор с България, официален Белград получава дипломатическа подкрепа от Русия [**История на българите в документи**, 1996, с. 170].

Безпочвените сръбски твърдения намират добър прием сред руските държавни кръгове, но са опровергани по категоричен начин от британския посланик в Белград Ралф Паджет. В негов доклад до Форин офис от 16 май 1913 г. се подчертава, че прехвърлянето на сръбски войски на тракийския фронт е станало в изпълнение на чл. 7 от генералщабното споразумение от 19 юни, а Сърбия не е „извършила повече, отколкото е била задължена да извърши“ [**Великите сили, България и Балканската война...**, 2018, с. 648–649]. Посланикът отбелязва, че българските контрааргументи се „основават изцяло върху договора“ [**Великите сили, България и Балканската война...**, 2018, с. 646].

С подобен манипулативен характер са сръбските внушения, че генералщабните споразумения нямат правна сила да променят международен договор като българо-сръбската военна конвенция. Двете съглашения между генщабовете са сключени въз основа на конвенцията и представляват неразделна част от нея. По своята правна природа те са анекси, т.е. допълнителни споразумения, които материализират определени промени в договореностите между страните. Промените засягат някои клаузи на договора и не налагат сключването на изцяло ново споразумение.

Фабрикуването на неверни твърдения, чрез които Сърбия се опитва да упражнява натиск върху България за ревизиране на териториалните договорености и легитимиране на сръбските завоевания в Македония не спира дотук. Съгласно чл. 4 от военната конвенция, България и Сърбия трябва да изпратят най-малко 100 000 войници в Македония, но при наличието на две кумулативни условия: военно нападение на съюзниците и „ако не бъде другояче наредено от

друго специално споразумение“ [ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2236, л. 2]. Въз основа на чл. 4, на 15 септември 1912 г. генералите Ив. Фичев и Р. Путник подписват генералщабно споразумение, според което при нападателна война срещу Османската империя „цялата сръбска армия“ трябва да воюва в Македония, а „целокупната българска армия“ в Южна Тракия [ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2236, л. 9]. Въпреки пълната еднозначност на постигнатите договорености, сръбското правителство обявява, че чл. 4 от военната конвенция запазил своето правно действие, а България не подпомогнала „акцията на Сърбия на Вардарския военен театър“. „По косвен път“ договорът претърпял промени в българска полза, защото сръбската армия сама изнесла съюзническата военна тежест и понесла „големи жертви“ на македонския фронт [История на българите в документи, 1996, с. 176–177]. В противоречие с действащото международно право и българо-сръбските договорености, крал Петър I и сръбското правителство отхвърлят провеждането на арбитраж, който съгласно чл. 4 от „Тайното приложение“ е задължителен за съюзниците при наличие на спор помежду им, неразрешим с дипломатически средства [ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2236, л. 7].

Сръбската и гръцката завоевателна политика е насърчена от руското правителство, което дава предимство на геополитическите интереси на Русия пред арбитражните задължения на император Николай II. Арбитърът е готов да задоволи териториалните претенции на българските съюзници, но арбитражните правила го задължават да реши българо-сръбския териториален спор и да прокара македонската граница между България и Сърбия съгласно нормите на международното право, териториалните клаузи на „Тайното приложение“, наличната арбитражна практика и след съвкупна преценка на изложените от страните доводи и представените от тях писмени доказателства в арбитражното дело. Императорът не може самоволно да предостави земи от Вардарска Македония на Сърбия на юг и изток от линията Крива Паланка – Охридското езеро и части от Егейска Македония на Гърция, защото такова действие би превърнало решението му в нищожно и би му нанесло репутационни вреди. Една от малкото му възможности за маневриране е да злоупотреби с приетото през XIX в. правило в международната арбитражна практика, че монарсите не мотивират решенията си [Драгиев, А. 2012, с. 29]. От изложените мотиви е видно от какви правни принципи се е ръководил арбитражният съд и доколко решението му е безпристрастно [Голубев, Н. 1903, с. 147–148]. Без съмнение император Николай II е щял да използва тази „вратичка“ в международния арбитраж, за да игнорира българските претенции за териториално разширение в Северозападна Вардарска Македония и да прокара българо-сръбската граница по линията Крива Паланка - Охридското езеро.

В резултат на очерталото се противоречие между геополитическите интереси на Русия и правомощията на арбитъра, руското правителство започва да оказва систематичен натиск върху българските власти да договорят ревизия на съюзническите договори в сръбска и гръцка изгода. Още през март 1913 г. външният министър Сергей Сазонов уведомява българското правителство, че Русия е „обещала“ Дебър на Сърбия и Солун на Гърция [Сборник нови извори и документи..., 2015, с. 272]. Месец по-късно, С. Сазонов предлага на българските власти мерки за териториално „удовлетворяване“ на Сърбия, включващи „поправка“ на българо-сръбския договор и провеждане на „арбитраж с коректив“ [Сборник нови извори и документи..., 2015, с. 362]. След подписването на Лондонския мирен договор руското външно министерство настоява за прокаране на „по-права линия“ в полза на Сърбия като се включат в сръбските граници българските градове Струга, Крушево, Велес и Кратово. С. Сазонов се аргументира с твърдението, че в съюзническия договор преобладавала „идеята за разграничението на сферите на влияние над принципа за териториално разграничение“ [Марков, Г. 2017, с. 21]. В действителност чл. 2 от „Тайното приложение“ очертава детайлно трасето на линията Крива Паланка – Охридското езеро. Без съгласието на България, руският арбитър не може да прокара гранични линии, извън определените в българо-сръбския договор.

В контекста на тази политика се вписват настойчивите руски опити за склоняване на българското правителство да постигне договореност с Гърция, която да оправомощи император Николай II да арбитражира разделянето на Егейска Македония [Пак там, с. 66]. Едно от



средствата за предотвратяване на българо-гръцка война за Южна Македония е международният арбитраж, но проведен от неутрални арбитри, а не от заинтересования руски монарх, който предварително е решил да даде гр. Солун на Гърция.

Отсъствието на териториални и арбитражни клаузи в българо-гръцкия договор спъва диалога между София и Атина и дава силен тласък на гръцките претенции към Егейска Македония. На заден план остават наличните поне три варианта за мирно разрешаване на българо-гръцкия териториален спор: провеждане на дипломатически преговори, сключване на арбитражно споразумение и прибегване до добрите услуги или посредничеството на една или няколко държави, които със своите съвети и авторитет да подпомогнат двете спорещи страни в намирането на взаимноизгодно решение.

В условията на нарастващо противопоставяне между съюзниците, на 19 май 1913 г. Сърбия и Гърция подписват таен договор за „тесен отбранителен съюз“, който поделя помежду им македонската плячка и прокарва обща граница в Македония западно от р. Вардар (от Гевгели до Охридското езеро). Договорът е предвидено да влезе в сила от момента на неговото подписване. Старите съюзници сключват и военна конвенция. В спешен порядък е извършена ратификация на двата документа, а ратификационните книжа са разменени помежду им на 8 юни 1913 г. в Атина [**The Greek white book (1913-1917)**, 1918, pp. 23, 30]. Член 5 от договора очертава два варианта за уреждане на териториалните спорове с България: 1) приемане на сръбско-гръцкото предложение за териториално разграничение; 2) прокарване на новите граници в Македония с „посредничеството или арбитража на суверените на великите сили от Тройното съглашение (Великобритания, Франция и Русия – бел. авт., К. И.) или на шефовете на други държави“ [**Международни актове и договори**, 1958, с. 328–329], т.е. посредством медиация или учредяване на колегиален арбитражен съд в състав от трима арбитри /държавни глави на неутрални страни/.

Подписването и ратифицирането на този договор потъпква един основополагащ международноправен принцип – *pacta sunt servanda*, т.е. добросъвестното спазване на международните договори. През 1871 г. Лондонската конференция с участието на Великобритания, Русия, Франция, Германия, Австро-Унгария, Италия и Османската империя придава договорна форма на този принцип, прогласявайки че „нито една държава не може да освободи себе си от задълженията по договора, нито да изменя неговите постановления, освен със съгласието на другата страна, постигнато чрез приятелски съглашения“ [Цит. по **Шишков, А.** 2000, с. 285]. Подписаният договор от Сърбия и Гърция е „напълно в разрез с дотогава действащите техни договори сключени с България“ и с Лондонския мирен договор [**Пенков, С.** 1992, с. 202–203]. Двете държави са задължени да спазват съюзническите договори и нямат право да подписват спогодби, които противоречат на по-рано сключени от тях споразумения. Тогавашното международно право квалифицира такива договори като недействителни [**Лукашук, И.** 2006, с. 48, 101, 143].

Царят, правителството и армейското командване изпадат в тежка ситуация, която е създадена от подписаните от тях съюзнически договори и военни конвенции. Отговорните политически и военни фактори са обхванати от войнствени настроения, но в крайна сметка монархът и правителството решават да изберат арбитража на руския император пред войната със Сърбия и Гърция. Заетата от тях позиция отчита военно-политическите реалности и залага на мирните способности за разрешаване на териториалните спорове със съюзниците.

България не разполага с дипломатическа подкрепа от Антантата и Централните сили и трябва да държи сметка за готовността на Османската империя за военен реванш и непрестанното изнудване от Румъния за териториални компенсации в Южна Добруджа. Експанзионистичният румънски национализъм предизвиква напрежение между европейските сили и се превръща в повод за свикване на посланическа конференция в Петербург, в която вземат участие руският външен министър и дипломатическите представители в Русия на Германия, Великобритания, Австро-Унгария, Италия и Франция. Решението на конференцията по т.нар. българо-румънски „спор относно южната Добруджанска граница“ е материализирано в Петербургския протокол (договор) от 26 април 1913 г., който предвижда България да отстъпи гр. Силистра и 3 км от нейната околност на Румъния [**История на българите в документи**, 1996,

с. 184–185]. Като международен договор, а не арбитражно решение, Петербургският протокол подлежи на ратификация от румънския и българския парламент. На 28 май 1913 г. румънският Сенат го утвърждава и възлага изпълнението му на външния министър на страната [**Великите сили, България и Балканската война...**, 2018, с. 669]. Съгласно чл. 141, ал. 1 от българската конституция ратифицирането на протокола налага свикване на Велико народно събрание, което единствено има компетентията да отстъпва или разменя части от държавната територия.

На основание чл. 4 от „Тайното приложение“, на 13 април 1913 г. българското правителство отправя предварително искане до руското външно министерство за провеждане на арбитраж на император Николай II [**История на българите в документи**, 1996, с. 194]. Девет дни след подписването на Лондонския мирен договор, т.е. в рамките на започналия да тече тримесечен срок по чл. 2 от „Тайното приложение“, с телеграма от 26 май руският самодържец уведомява цар Фердинанд I и крал Петър I, че ще изпълни задълженията си на арбитър [**История на българите в документи**, 1996, с. 193]. Българската позиция по спорните въпроси със Сърбия и териториалните претенции на България в предстоящия арбитраж са изложени в мемоар / изложение/ с приложение на многобройни документи, които доказват твърденията от българска страна права и интереси. В мемоара се подчертава, че сръбските претенции за териториални компенсации в Македония не почиват на договорни основания, защото нито въпросът с излаза на Сърбия на Адриатическо море, нито принципът за запазване на балканското политическо равновесие присъстват в българо-сръбския договор. В мемоара се напомня, че основната заслуга за разгрома на Османската империя принадлежи на България. Войната е спечелена главно от българската армия в Одринска Тракия, а победният марш на Седма пехотна Рилска дивизия подпомага сръбските и гръцките войски в Македония. С доказателства от народностно естество, правителството настоява император Николай II да прокара българо-сръбската граница северозападно от линията Крива Паланка – Охридското езеро. В Северозападна Вардарска Македония мнозинството от населението е българско, а спокойствието на Балканите налагало „много по-голямата част“ от тази територия да влезе в „пределите на бъдеща България“ [**Стателова, Е., Грънчаров, С.** 1999, с. 282].

На 13 юни 1913 г. сръбските депутати гласуват „по принцип“ за приемане на арбитража, без уговорки. Министър-председателят Н. Пашич обаче отказва да депозира сръбския мемоар, преди парламентът да му гласува вот на доверие. Неговите планове предвиждат да се отправи към руската столица не по-рано от 20 юни [**Марков, Г.** 2017, с. 83]. Въпреки взетото решение за провеждане на арбитраж, сръбските власти продължават да протакат и провокират България, за да я тласнат към война.

С телеграма от 14 юни 1913 г. руският външен министър С. Сазонов уведомява България и Сърбия да изпратят свои упълномощени представители в Петербург. Процедурните правила на арбитражния съд, в т.ч. различните срокове в арбитражното дело трябва да се определят от император Николай II, защото в „Тайното приложение“ няма членове за уреждане на процедурните въпроси. В зависимост от разпореждането на арбитъра, производството по делото може да премине през една или две фази при спазване на съответните срокове: 1) връчване на мемоарите от страните и представяне на техните възражения; 2) евентуално провеждане на устни прения помежду им. След завършване на писмената или устната фаза, арбитърът трябва да произнесе арбитражното си решение в тримесечния срок определен в чл. 2 от „Тайното приложение“.

Заплахата от избухване на българо-сръбска война принуждава официален Петербург да прояви експедитивност. Руските планове предвиждат арбитражната процедура да приключи „в най-кратък срок“ [**Стателова, Е., Грънчаров, С.** 1999, с. 281]. С оглед на геополитическите интереси на Русия и на затегналия се балкански обръч около България в средата на юни 1913 г., може да се предположи, че император Николай II е щял да реши териториалния спор в Северозападна Вардарска Македония в полза на Сърбия при игнориране на българските доводи и доказателства и да прокара българо-сръбската граница по линията Крива Паланка – Охридското езеро. Член 2 от „Тайното приложение“ предвижда безусловно изпълнение на арбитражното решение, но по всичко личи, че Сърбия е щяла да го отхвърли с измислени „правни“ аргументи

и да инспирира военен сблъсък с България, защото единственото сръбско средство за задържане на окупираните територии във Вардарска Македония е войната срещу бившия съюзник. Подобно развитие очертава Манифестът /без дата/ на крал Петър I за обявяване на война на България, който е намерен на 23 май 1913 г. от чета на ВМОРО в убит от нея сръбски офицер край гр. Свети Никола /Вардарска Македония/. Сръбският владетел призовава сръбските и гръцките въоръжени сили да воюват с общи усилия против българската армия за запазване на завоеванията в Македония [**Македония: История и политическа съдба**, 1998, с. 28].

В момент, когато премиерът д-р Стоян Данев, Ал. Малинов /бивш министър-председател и адвокат/ и ген. Радко Димитриев /командир на Трета армия/ се подготвят да отпътуват за Петербург, на 16 юни 1913 г. главнокомандващият цар Фердинанд I, в нарушение на чл. 18 от Българската конституция, без издаване на Манифест за обявяване на война, приподписан от министър-председателя и министрите [**Български конституции и конституционни проекти**, с. 22], устно нарежда на помощник-главнокомандващия ген. Михаил Савов армията да атакува сръбските и гръцките войски в Македония. Избухването на Втората балканска война поражда редица международноправни последици. Напълно прекратяват своето действие съюзническите договори на България със Сърбия и Гърция, а с това отпадат и арбитражните правомощия на руския император. Прекъснати са дипломатическите и консулските отношения между воюващите държави. България извършва внезапно военно нападение над Сърбия и Гърция, без отправяне на формално предупреждение. Царството нарушава общоприет международноправен принцип, залегнал в Третата Хагска конвенция относно започването на враждебни действия (1907 г.), която е подписана от участниците в Балканските войни, но не е ратифицирана от тях [**The Hague conventions and declarations...**, 1915, pp. 236, 238].

„Призракт“ на „Велика и обединена“ България плаши не само бившите български съюзници и Русия, но и „неутралната“ Румъния и вражеската Османска империя. Подстрекавана от Русия и Франция, на 28 юни Румъния напада България. На 30 юни турски войски нахлуват в Одринска Тракия и извършват кърваво прочистване на етническа и религиозна основа на местното българско християнско население. С проливане на много невинна кръв са съпроводени военните действия на Сърбия и Гърция. Челно място в дългия списък на сръбските и гръцките военни престъпления заемат унищожаването на населението на българското село Злетово, Кратовско от сръбски войници, убийствата на български парламентъори и военнослужещи попаднали в сръбски и гръцки плен, опожаряването и разрушаването на гр. Кукуш от гръцките войски и т.н. В нарушение на чл. 47 от Втората Хагска конвенция, румънската армия извършва нечувани грабежи на българска територия. Изходът от Втората балканска война се оказва предрешен, още повече че русофилското правителство на д-р Ст. Данев проявява нерешителност и нежелание да воюва, а българската армия е командвана от военен с твърде спорни качества и податливост към чуждо влияние като отявлени русофил ген. Р. Димитриев. На 5 юли 1913 г. новият коалиционен кабинет на Либералната, Народно-либералната и Младо-либералната партии е принуден да поиска примирие.

На 28 юли 1913 г. Сърбия, Гърция, Румъния, Черна гора и България подписват Букурещкия мирен договор, който поставя край на Втората балканска война помежду им. Договорът е ратифициран и влиза в сила с депозирането на ратификационните книжа от подписалите го страни на 12 август 1913 г. в румънската столица [**Catalogue of Treaties**, 1919, p. 407]. С поставяне на ултиматуми и заплахи за употреба на сила (в хода на Букурещката конференция румънският министър-председател Титу Майореску заплашва България, че ако не приеме условията на победителите, румънската армия ще превземе София), България е принудена да подпише неравноправен и грабителски мирен договор, наречен от известния британски журналист Джеймс Баучър „най-голямото дипломатическо престъпление на века“ [**Лалков, М.** 1993, с. 64]. Съвременното международно право квалифицира такива договори като неправомерни действия, които не предизвикват правни последици. Отказът от тяхното изпълнение не представлява международноправно нарушение [**Шишков, А.** 2000, с. 288]. Към тогавашния момент обаче принудата като форма на насилие не се счита за валидно правно основание за недействителност на международен договор [**Лукашук, И.** 2006, с. 132].

Договорът определя границите на България с Румъния, Сърбия и Гърция, които придобиват обширни територии за българска сметка. България губи в полза на Румъния Южна Добруджа от своите стари предели, а Сърбия и Гърция поделят помежду си Вардарска и Егейска Македония, които са населени с преобладаващо българско население. В български граници договорът включва Пиринска Македония с района на гр. Струмица във Вардарска Македония, Родопите и почти цяла Западна Тракия. През Втората балканска война източни части от Западна Тракия и Одринска Тракия попадат под турска военна окупация. Държавната принадлежност на тези територии ще бъде определена от мирния договор, който България и Османската империя предстои да подпишат.

В членовете 2, 3 и 5 от Букурещкия договор е включена клауза за международен арбитраж между България, от една страна и Румъния, Сърбия или Гърция, от друга страна, при евентуален спор за определянето на трасетата на новите граници и изпълнението на поетите договорни задължения. Победителите отдават предпочитание на арбитраж на едноличен арбитър излъчен от „приятелско правителство“ [Международни актове и договори, 1958, с. 330–332]. Несъмнено търсената от тях аналогия е с арбитража на руския император, който като политико-арбитражна комбинация се оказва подходящ за сръбските и гръцките интереси през Първата балканска война.

На 16 септември 1913 г. България подписва с Османската империя Цариградския /Константинополския/ мирен договор. Според него България запазва Западна Тракия, без Димотишко, а Османската империя си възвръща Източна Тракия, с изключение на Малкотърновско, Свиленградско и Царевско. Договорът влиза в сила от датата на неговото подписване [ЦДА, ф. 166К, оп. 7, а.е. 72, л. 6], а ратификационните книжа са разменени между страните 15 дни по-късно – на 1 октомври 1913 г. в Константинопол [Catalogue of Treaties, 1919, p. 408].

Цариградският договор съдържа арбитражна клауза в чл. 17 и в него е включен компромис за арбитраж в ПАС в Хага при спор в тълкуването или изпълнението на членове, които уреждат имуществени и железопътни въпроси от двустранен характер [ЦДА, ф. 166К, оп. 7, а.е. 72, л. 6]. Постигнато е съгласие за сформирание на петчленен състав на ПАС. Страните изработват процедурните правила за функционирането на съда, в т.ч. определят сроковете в арбитражното дело. Всяка от държавите получава право да назначи по двама арбитри. Изборът на суперарбитър е предвидено да се извърши между кралете на Швеция, Норвегия и Холандия [ЦДА, ф. 166К, оп. 7, а.е. 72, л. 10]. Очевидно новото българско правителство е направило необходимите изводи от злополучния руски арбитраж и е договорило разумното средство за разрешаване на евентуалните си спорове с Османската империя.

Коментарът на международните договори недвусмислено разкрива, че проблемът с прилагането и спазването на международното право в Балканските войни неоснователно е пренебрегван от българската историческа наука. Международноправните проекции на военния конфликт осветляват различни страни от стратегиите на балканските съюзници и внасят допълнителна конкретика в геополитическите планове на Русия. Използването на интердисциплинарния подход спомага за създаването на цялостна картина за развоя на политическите и военните събития през 1912–1913 г. Познаването на международноправната материя е научна необходимост и има своето запазено място в историческите изследвания посветени на Балканските войни.

## ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

### *Извори / Sources*

**Великите сили, България и Балканската война...**, 2018 – Великите сили, България и Балканската война в секретните документи на британската дипломация (1910–1913). Съставител Ф. Филипов. София: Просвета, 2018. [Velikite sili, Balgaria i Balkanskata voyna..., 2018 – Velikite sili, Balgaria i Balkanskata voyna v sekretnite dokumenti na britanskata diplomatsiya (1910–1913). Sastavitel F. Filipov. Sofia: Prosveta, 2018.] (In Bulgarian)



**История на българите...**, 1996 – История на българите в документи (1878–1944). Т. II. Съставители В. Георгиев, С. Трифонов. София: Просвета, 1996. [Istoria na balgarite..., 1996 – Istoria na balgarite v dokumenti (1878–1944). T. II. Sastaviteli V. Georgiev, S. Trifonov. Sofia: Prosveta, 1996.] (In Bulgarian)

**Международни актове и договори...**, 1958 – Международни актове и договори (1648–1918 г.). Съставител С. Стефанова. София: Просвета, 1958. [Mezhdunarodni aktove i dogovori..., 1958 – Mezhdunarodni aktove i dogovori (1648–1918 g.). Sastavitel S. Stefanova. Sofia: Prosveta, 1958.] (In Bulgarian)

**Сборник договоров России...**, 1952 – Сборник договоров России с другими государствами (1856–1917). Составитель И. Ковьменко. Москва: Политической литературы, 1952. [Sbornik dogovorov Rossii..., 1952 – Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami (1856–1917). Sostavitel' I. Kov'menko. Moskva: Politicheskoy literatury, 1952.] (In Russian)

**Сборник нови извори и документи...**, 2015 – Сборник нови извори и документи за Балканските войни. Съставители А. Гребенаров и др., София: ИИИ–БАН, 2015. [Sbornik novi izvori i dokumenti..., 2015 – Sbornik novi izvori i dokumenti za Balkanskite voyni. Sastaviteli A. Grebenarov i dr., Sofia: III–BAN, 2015.] (In Bulgarian)

**Catalogue of Treaties....**, 1919 – Catalogue of Treaties (1814–1918). Washington: U. S. Government Printing Office, 1919.

**The Greek White Book...**, 1918 – The Greek White Book (1913–1917). Diplomatic documents. New York: Oxford University Press, American Branch, 1918.

**The Hague conventions and declarations....**, 1915 – The Hague conventions and declarations of 1899 and 1907. Ed. Scott, J. Br., New York: Oxford University Press, 1915.

**The Hague peace conferences....**, 1909 – The Hague peace conferences of 1899 and 1907. Documents. Ed. Scott, J. Br., Baltimore: The John Hopkins Press, 1909.

#### *Публикации / Publications*

**Българските конституции...**, 1990 – Български конституции и конституционни проекти. Съставители В. Методиев, Л. Стоянов. София: Петър Берон, 1990. [Balgarskite konstitutsii..., 1990 – Balgarski konstitutsii i konstitutsionni proekti. Sastaviteli V. Metodiev, L. Stoyanov. Sofia: Petar Beron, 1990.] (In Bulgarian)

**Владимиров, И.** 2005 – И. Владимиров. Международно публично право. София: Ромина, 2005. [Vladimirov, I. 2005 – I. Vladimirov. Mezhdunarodno publichno pravo. Sofia: Romina, 2005.] (In Bulgarian)

**Генов, Г.** 2000 – Г. Генов. Ньойският договор и България. София: Ваньо Недков, 2000. [Genov, G. 2000 – G. Genov. Nyoyskiyat dogovor i Balgaria. Sofia: Vanyo Nedkov, 2000.] (In Bulgarian)

**Генов, Г.** 2003 – Г. Генов. Политическа и дипломатическа история на България. София: Ваньо Недков, 2003. [Genov, G. 2003 – G. Genov. Politicheska i diplomaticheska istoriya na Balgaria. Sofia: Vanyo Nedkov, 2003.] (In Bulgarian)

**Генов, Г.** 2012 – Г. Генов. Народностна държава и международно право. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012. [Genov, G. 2012 – G. Genov. Narodnostna darzhava i mezhdunarodno pravo. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2012.] (In Bulgarian)

**Гешов, И.** 2008 – И. Гешов. Спомени из години на борби и победи. София: Синева, 2008. [Geshov, I. 2008 – I. Geshov. Spomeni iz godini na borbi i pobedi. Sofia: Sineva, 2008.] (In Bulgarian)

**Голубев, Н.** 1903 – Н. Голубев. Международные третейские суды XIX века. Москва: Университетская типография, 1903. [Golubev, N. 1903 – N. Golubev. Mezhdunarodnyue treteyskiye sudy XIX veka. Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1903.] (In Russian)

**Димитров, С., Манчев, К.** 1999 – С. Димитров, К. Манчев. История на балканските народи. Т. II, София: Парадигма, 1999. [Dimitrov, S., Manchev, K. 1999 – S. Dimitrov, K. Manchev. Istoriya na balkanskite narodi. T. II, Sofia: Paradigma, 1999.] (In Bulgarian)

**Драгиев, А.** 2012 – А. Драгиев. Международно правораздаване. София: Сиби, 2012. [Dragiev, A. 2012 – A. Dragiev. Mezhdunarodno pravorazdavane. Sofia: Sibi, 2012.] (In Bulgarian)

**Драгиев, А.** 2021 – А. Драгиев. Историческо развитие на международния арбитраж – В: Годишник на Бургаския Свободен университет, XLIV, 2021, 42–52. [Dragiev, A. 2021 – A. Dragiev. Istoricheskoto razvitie na mezhdunarodniya arbitrazh – V: Godishnik na Burgaskiya Svobodnen universitet, XLIV, 2021, 42–52.] (In Bulgarian)

**Другите Балкански войни 1995** – Другите Балкански войни. София: Фондация „Свободна и демократична България“, 1995. [Drugite Balkanski voyni 1995 – Drugite Balkanski voyni. Sofia: Fondatsiya „Svobodna i demokraticzna Balgaria“, 1995.] (In Bulgarian)

**Лалков, М.** 1993 – М. Лалков. Между възторга и покрусата. България по време на войните 1912–1918 г. София: СловД, 1993. [Lalkov, M. 1993 – M. Lalkov. Mezhdvu vaztorga i pokrusata. Balgaria po vreme na voynite 1912–1918 g. Sofia: SlovD, 1993.] (In Bulgarian)

**Лукашук, И.** 2006 – И. Лукашук. Современное право международных договоров. Т. 2. Москва: Волтерс Клувер, 2006. [Lukashuk, I. 2006 – I. Lukashuk. Sovremennoye pravo mezhdunarodnykh dogovorov. T. 2. Moskva: Volters Kluver, 2006.] (In Russian)

**Македония:** 1998 – Македония: История и политическа съдба (1912–1941). Т. II. Колектив, София: Знание, 1998. [Makedonia: 1998 – Makedonia: Istorija i politicheska sadba (1912–1941). T. II. Kolektiv, Sofia: Znanie, 1998.] (In Bulgarian)

**Марков, Г.** 1992 – Г. Марков. За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911 – август 1912) – Известия на държавните архиви, 63, 1992, 3–50. [Markov, G. 1992 – G. Markov. Za spornoto i bezspornoto v Balkanskiya sayuz (septemvri 1911 – avgust 1912) – Izvestiya na darzhavnite arhivi, 63, 1992, 3–50.] (In Bulgarian)

**Марков, Г.** 2012 – Г. Марков. България в Балканския съюз срещу Османската империя (1911–1913). София: Захарий Стоянов, 2012. [Markov, G. 2012 – G. Markov. Balgaria v Balkanskiya sayuz sreshtu Osmanskata imperiya (1911–1913). Sofia: Zahariy Stoyanov, 2012.] (In Bulgarian)

**Марков, Г.** 2017 – Г. Марков. Българското крушение. София: Захарий Стоянов, 2017. [Markov, G. 2017 – G. Markov. Balgarskoto krushenie. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2017.] (In Bulgarian)

**Пенков, С.** 1992 – С. Пенков. Международни договори на България (681–1947 г.). София: Жорж Неф, 1992. [Penkov, S. 1992 – S. Penkov. Mezhdunarodni dogovori na Bulgaria (681–1947 g.). Sofia: Zhorzh Nef, 1992.] (In Bulgarian)

**Стателова, Е., Грънчаров, С.** 1999 – Е. Стателова, С. Грънчаров. История на нова България (1878–1944). Т. III. София: Анубис, 1999. [Statelova, E., Grancharov, S. 1999 – E. Statelova, S. Grancharov. Istorija na nova Bulgaria (1878–1944). T. III. Sofia: Anubis, 1999.] (In Bulgarian)

**Стоянова, П.** 2006 – П. Стоянова. Покръстването на българите мюсюлмани – Анамнеза, I, 3, 2006, 1–11. [Stoyanova, P. 2006 – P. Stoyanova. Pokrastvaneto na balgarite myusyulmani – Anamneza, I, 3, 2006, 1–11.] (In Bulgarian)

**Съвременно международно правораздаване.** 2011 – Съвременно международно правораздаване. Колектив, София: Институт по европейско право, 2011. [Savremenno mezhdunarodno pravorazdavane. 2011 – Savremenno mezhdunarodno pravorazdavane. Kolektiv, Sofia: Institut po evropeysko pravo, 2011.] (In Bulgarian)

**Тотев, А., Владимирова, Г.** 2000 – А. Тотев, Г. Владимирова. Международни договори, свързани с войните за обединението на българския народ 1912–1913 г. София: Тора, 2000. [Totev, A., Vladimirova, G. 2000 – A. Totev, G. Vladimirova. Mezhdunarodni dogovori, svarzani s voynite za obedinenieto na balgarskiya narod 1912–1913 g. Sofia: Tora, 2000.] (In Bulgarian)

**Трифонов, С.** 2000 – С. Трифонов. История на България 1878/1944. София: „Булвест 2000“, 2000. [Trifonov, S. 2000 – S. Trifonov. Istorija na Balgaria 1878/1944. Sofia: „Bulvest 2000“, 2000.] (In Bulgarian)

**Шишков, А.** 2000 – А. Шишков. Международно право. Пловдив: Макрос, 2000. [Shishkov, A. 2000 – A. Shishkov. Mezhdunarodno pravo. Plovdiv: Makros, 2000.] (In Bulgarian)

**Balch, T.** 1900 – T. Balch. The Alabama arbitration. Philadelphia: Allen, Lane & Scott, 1900.

**Garner, J.** 1920 – J. Garner. International Law and the World War. vol.1. London: Longmans, Green and Co, 1920.

**Lillich, R.** 1963 – R. Lillich. The Jay Treaty Commissions – St. John’s Law Review, vol. 37, 1963, May, № 2, 260–283.

**Vidmar, S.** 2002 – S. Vidmar. Compulsory inter-state arbitration of territorial disputes – Denver journal of international law & policy, vol. 31, 2002, № 1, 87–112.

### **Съкращения / Abbreviations**

**ЦДА** – Централен държавен архив – София [TSDA – Tsentralen darzhaven arhiv – Sofia]